УДК (94+257+783)(477.4)”191”
Тетяна КУЗНЕЦЬ

ЦЕРКОВНИЙ СПІВ В СИСТЕМІ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті зазначається, що не дивлячись на значну увагу упродовж XIX ст., до церковного співу, який називався другим за важливістю навчальним предметом після Закону Божого, і у перші десятиліття ХХ ст. існували проблеми у його навчанні у початкових школах. Це була недостатня підготовка учителів та регентів. Тому серед основних завдань церковної освіти продовжувало залишатись питання підготовки висококваліфікованих учителів церковного співу.

Ключові слова: *Київська єпархія, церковний спів, церковнопарафіяльні школи, церковні хори, учителі церковного співу, парафіяльне духовенство.*

Церковний спів для церковного життя завжди мав особливе значення, яке можна розглядати у двох площинах. В одній, як потужний емоційний вплив на вірян у богослужбовій практиці, а в іншій, для переважної більшості селянства як практичний результат навчання дітей в церковних школах. Окрім того, неосвічене в основній масі населення часто оцінювало богословську ерудицію свого духовного наставника саме за вокальними критеріями. З давніх часів «кандидат у священство мав на 12 ладів проспівати «Іже херувими» або ж якісь інші церковні піснеспіви. «Дяк-бакаляр», щоб знайти собі місце «гувернера» в заможній родині, також демонстрував не тільки грамотність, але й уміння виконувати псалми» [9, 239]. Саме тому церковно-хорове мистецтво завжди було сферою суворої та чіткої регламентації. А відтак еволюція церковного співу, система керівництва ним і підготовка відповідних кадрів є одним із напрямів вивчення ролі Церкви в суспільно-політичному житті та історії в цілому.

Церковному співу присвячено чимало публікацій на сторінках церковної преси XIX – перших десятиліть XX ст., автори яких підкреслювали його значення, піднімали існуючі тоді проблеми його вдосконалення, пропонували шляхи їх вирішення тощо. Аналіз цих публікацій, як і сама практика організації церковного співу, цікавить і сучасних дослідників історії Православної Церкви. Так, В.С. Перерва у фундаментальному досліджені церковних шкіл в Україні кінця XVIII – початку XIX ст. розглядає навчально-виховний процес у

церковнопарафіяльних школах і серед інших предметів характеризує практику навчання церковному співу [9, 238-243]. Але у колі його дослідницького інтересу перебували усі українські єпархії, тому у доволі широкому часовому просторі автор виділив тільки загальні тенденції існуючої практики навчання церковному співу. Місце церковного співу в системі духовної освіти Київської єпархії XIX – початку XX ст. досліджувала Т.В. Кузнець [7]. Але опублікована з цієї теми стаття присвячена організаційним заходам державно-церковного керівництва та кількісним показникам поширення церковного співу в Київській єпархії переважно XIX століття. Та, як свідчать історичні джерела, не дивлячись на низку заходів церковного керівництва, що були спрямовані на покращення практики церковного співу, і на заспокійливу статистику збільшення кількості шкільних церковних хорів, і на початку XX століття було чимало проблем у якості церковного співу та системі його навчання.

Тому метою даної наукової розвідки є висвітлення стану навчання церковному співу в системі початкової освіти Київської єпархії перших десятиліть XX століття.

На сторінках церковної преси XIX ст. традиційно зазначалося, що навчання дітей церковному співу в школі для неграмотних, у переважній більшості, батьків-селян є основним показником доцільності шкільної освіти. У 1893 р. одне з найпоширеніших єпархіальних видань – «Руководство для сельских пастырей» – помістило статтю, в якій зазначалося, що «…крестьянин не в силах понять всего значения школы и пользы, ею приносимой… Он не проникает во все методические хитрости, какие могут употребляться учащими для лучшего и более успешного усвоения преподаваемого. Но ему доступна другая более наглядная и безошибочная оценка – по тем практическим результатам, какие достигнуты в школе учащими в самом важном и ценном для него отношении – в религиозном воспитании и обучении. Лучшим средством для такой оценки, чего именно достигла школа, служит участие школьников в церковном чтении и пении. Школа и учащие в ней приобретают такой авторитет среди крестьянского населения, так связывают и скрепляют его с ней, что тогда на безразличное или нерадивое отношение к ней с их стороны не придется жаловаться» [8, 339]. Автори подібних публікацій стверджували, що батька-селянина переповнювала гордість, коли він чув як син читає на кліросі або співає у церковному хорі. Тому чимало батьків посилали дітей до школи не по знання, які не приносять користі у господарстві, а щоб вони навчились читати церковні книги та співати.

Щодо емоційно-чуттєвого впливу церковного співу на людину, то і у XIX, і на початку XX століття оцінки були високими. Але так як у перші десятиліття XX ст. відбувалися потужні революційні потрясіння, що в умовах

самодержавства характеризувались як «время морального разложения и религиозного индифферентизма» [6, 95], то закономірним було прагнення посилення такого впливу. На сторінках церковної преси наголошувалось, що правильно поставлений церковний спів здійснює «могучее влияние на душу человека». «Возбуждая возвышенные благородные чувства, срывая с них печать мелочных воздействий обыденной жизни, смягчая очерствевший нрав пение уносит за своими звуками и ум и сердце человека и дает для их работы материал, очищенный от обычного в жизни эгоизма и всяких мелочных чувственных стремлений» [6, 94]. І далі: «Хорошее церковное пение красноречивее всякого оратора может говорить о важности момента богослужения, приковывать к нему полностью внимание слушателей и поддерживать религиозное, молитвенное настроение во все продолжение богослужебного времени. Вот почему вопрос о возможно большем распространении хорового пения в провинциальных церквах должен быть признан безотлагательным» [6, 95].

Але, не дивлячись на загалом правильне розуміння значення церковного співу, і на увагу церковно-шкільного керівництва до нього як до навчального предмета в церковних школах, все ж його постановка вважалася недостатньою. І 1908 року у єпархіальному виданні «Западно-Русская Начальная школа» зазначалося: «Между тем до сих пор еще в очень многих сельских приходах не имеется при храмах никакого хора и все церковные песнопения исполняются одним псаломщиком без всякого, по большей части, внимания, шаблонно и торопливо. Та могучая роль пения, которая в провинции возложена на одного только псаломщика, обращена им в средство для жизни, и потому так часто приходиться наблюдать резко брасающееся в глаза разобщение молящихся с совершающими богослужение» [6, 95]. Автор цитатової статті, міркуючи про причини такого становища, резюмує: «Самым сильным тормозом для развития хорового пения в сельских церквах служит частая смена учителей и не вполне нормальная постановка дела преподавания пения в школе» [6, 98]. Закономірно, що такий висновок мав спонукати до посилення уваги до навчання церковному співу в початковій школі.

Церковний спів називався другим за важливістю предметом, після Закону Божого, в церковнопарафіяльних школах. Як засіб що оживляє і зміцнює молитовне почуття, готує до свідомої і діяльної участі в богослужінні, церковний спів був близький до Закону Божого і доповнював його. Виконання школярами піснеспівів усієї служби церковної було омріяним плодом навчання для парафіян і наглядним показником успіхів учнів. Для сільських мешканців добре поставлене в школі навчання церковному співу і зв'язане з ним влаштування церковного хору викликало жвавий інтерес до школи. Селяни

більш шанобливо ставились до тих шкіл, які влаштовували гарні церковні хори. Та попри очевидне значення церковного співу, не в усіх школах ця справа була поставлена добре.

Успіхи з церковного співу залежали, в основному, від опанування цього предмета самими вчителями. Деякі учителі вважали цей предмет шкільної програми другорядним, а тому уроки співу ставили останніми, коли учні вже були потомленими. В цілому, рівень викладання церковного співу у школах був різним: в одних співали тільки загальновживані молитви, в інших – знали по гласах «Господи воззвах» та «Бог Господ» і співали деякі піснеспіви з літургії, у деяких школах не могли проспівати навіть прості молитви, а в деяких були організовані цілі хори, які виконували усі піснеспіви літургії [1, 65].

За постановою єпархіального з'їзду повітових відділень Училищної ради та повітових спостерігачів за школами, що відбувся в 1909 році, усіх вчителів було зобов'язано викладати церковний спів. До того ж, на вакантні місця вчителів церковнопарафіяльних шкіл з'їзд рекомендував брати тих претендентів, які можуть викладати спів. Завдячуючи цьому, у школах стали помітними успіхи у цій справі. Так, у 1909-1910 н. р. у більш як 500 однокласних церковних школах були організовані церковні хори, які брали участь у богослужінні в храмах. Але викладався церковний спів тільки у 56 школах, а в інших вчителі були до цього не готові.

Навчання церковному співу в більшості шкіл здійснювалось на слух. У деяких школах учні вчилися писати ноти, вчилися співати гами, але техніці нотного співу так і не навчились. Головну увагу вчителі звертали на вивчення дітьми молитов, голосових наспівів і найбільш вживаних під час богослужіння піснеспівів. Уроки співу були спільними для учнів усіх груп. У 1-й групі, після попередніх вправ з учнями на розпізнання звуків за висотою і тривалістю, співалися найпростіші церковні піснеспіви і молитви на одній, двох, трьох і чотирьох нотах, як і передбачалося програмою. Коли ж учні першої групи навчилися трохи володіти голосом і попадати в тон з іншими, вони співали разом з учнями старших груп, і таким чином, то прислухаючись до співу страших, то беручи участь у спільному співі, першогрупники не тільки встигали пройти програмовий курс, а й навчалися деяким піснеспівам з курсу старших відділень. У 2-ій і 3-ій групах в порядку зростання складності вивчалися піснеспіви з богослужбового кругу літургії і всенічної, тропарі денні, канони та інші церковні піснеспіви Св. Пасхи, Різдва Христового, а в деяких школах – ірмоси недільних канонів і першої седмиці великого Посту. Крім церковних піснеспівів діти вивчали пісні-гімни світського характеру, як то: «Боже, Царя храни», «Коль славен», колядки, дитячі і народні пісні відповідно дитячого віку та розуміння [5, 83-84].

У звіті про стан церковних шкіл Київської єпархії у 1908-1909 навч. році зазначалося: «В виду недостаточной и даже весьма слабой подготовки по этому предмету у поступающих во второклассные школы учеников, изучение церковного пения по необходимости начинается с первоначальных элементов и состоит в последовательном усвоении общей теории пения и практического курса церковных песнопений» [3, 128]. Тому у 1-му відділенні учням повідомляються початкові відомості з теорії музики, вивчаються за нотним обіходом догматики знаменного розспіву. У 2-му і 3-му відділеннях учні засвоюють необхідні теоретичні і практичні відомості з вчення про гармонію, а також відносно організації дво-, три- і чотириголосного хору, однорідного та змішаного.

Головні труднощі у викладанні цього предмету полягали в тому, що не було можливості мати окремого учителя співу та музики, який би добре знав і теорію, і практику. Мізерна платня вчителю співів була причиною того, що в більшості другокласних шкіл викладання співу брав на себе хтось з учителів інших предметів. Але, маючи свої уроки, такі вчителі не могли приділяти співу достатньої уваги. Тому і мало місце таке явище, коли значна кількість випускників другокласних шкіл, ставши учителями, не могла ні правильно навчати співу учнів початкових шкіл, ні організувати шкільний церковний хор.

При навчанні церковному співу у багатьох двокласних школах не було чіткого розмежування цього курсу між першим і другим відділеннями. У більшості випадків учні обох відділень вивчали один і той самий урок. Основна увага зверталася на засвоєння учнями звичайних наспівів «осмогласия», стихаря на «Господи воззвах», догматиків, недільних канонів тощо. За нотним обіходом вивчалися догматики 8-ми гласів знаменного наспіву, величання, піснеспіви на літургіях Св. Василія Великого, Св. Григорія Двоєслова, Страстної седмиці. Паралельно з цим, учнів ознайомлювали з початками елементарної теорії музики та співу. Наприклад, давались поняття про ритм, такт, розмір, мажорні і мінорні гамми і т. д. Найкращі успіхи з навчання співу були у тих школах, де вчителі самі добре знали цей предмет. У звіті про стан церковних шкіл в Київській єпархії 1909 року відзначенні такі школи: Києво-Покровська, Борисо-Глібська, Лебединська, Чигиринська, Троїцька м. Сквири і Харліївська. Учні в них співають дуже злагоджено хором і гарно поодинці, по нотах і без них не тільки багатоголосні піснеспіви, а й все простіше з вечірнього богослужіння і літургії. Цілком задовільними були вміння учнів Моринської та Терешківської шкіл Звенигородського повіту, Біївської та Шендерівської Канівського повіту, Зарічанської і Гребінківської Васильківського повіту. А от у Липовецькій школі через нездатність учителя спів не викладався зовсім [2, 82].

З метою поліпшення підготовки учителів церковного співу, Училищна рада при Св. Синоді визнала доцільним влаштувати влітку 1914 р. короткочасні курси з церковного співу для тодішніх та майбутніх учительок другокласних шкіл. Мотивувалося це необхідністю поліпшення їх підготовки до викладання співу в школах та керівництва церковним хором. Місцем влаштування курсів стало Царське Село, на базі Царськосільського жіночого училища духовного відомства. На курси викликалися вчительки співу у другокласних школах, а також претендентки на ці місця, загальною кількістю до 100 осіб. Тривалість курсів була 5 тижнів – з 15 червня до 19 липня1914 р. Загальне керівництво курсами здійснював Петроградський єпархіальний спостерігач за церковними школами протоієрей А. Западалов, а безпосереднім їх організатором була начальниця Царськосільського жіночого училища духовного відомства В. Курнатовська. На курсах викладались такі предмети: теорія музики з гармонією; методика викладання співів у другокласній школі; 4-голосний виклад для жіночого хору богослужбових церковних піснеспівів; методика та практика регентування; гра на фізгармонії чи на скрипці, за вибором курсисток. Викладання перших чотирьох предметів забезпечували учитель співів Свято-Володимирської жіночої школи П. Мироносицький та учитель співів Петроградського єпархіального жіночого училища А. Ніколов. Інструментальну музику викладав учитель Петроградської земської учительської школи вільний художник І. Назаров. На влаштування і утримання курсів було виділено 10000 руб. з коштів Св. Синоду [4, 309].

Усім курсанткам оплачено проїзд в обидва боки у розмірі вартості квитка 2-го класу залізницею чи водним шляхом і прогонної плати за пару коней по грунтових дорогах, видано добові в розмірі 2 руб. на день і по 10 руб. підйомних кожній. З'їхалось на курси 111 осіб. Навчання тривало 26 днів і на кожен день припадало 7,5 уроків та окремо велися групові заняття гри на скрипці і роялі. Вранці заняття тривали з 9 до 13 год., а по обіді – з 17-ї до 21-ї години. По неділях і святкових днях курсистки співали або в церкві училища, або у міському соборі, а 8 липня 1914 р. – у Федорівському Царському соборі. Пам'ятною подією для курсисток було 28 червня, коли в Петергофському палаці вони співали для імператорської родини. А ще були екскурсії в Петергоф та Кронштадт [4, 310].

Поряд із завданням підготовки учителів співу стояло питання про регентів церковних хорів. Єпархіальний щотижневик «Руководство для сельских пастырей» у лютому 1913 року опублікував коментар на опубліковану у світському журналі «Русская Школа» статтю В. Колмакова «Методические беседы по теории пения с краткими сведениями из элементарной теории музыки и гармонии». Як стверджував автор коментаря, не дивлячись на те, що

В. Колмаков був світською особою, він добре знався на церковному співові і його поради адресувалися тим, кому доводилось займатися співом серед народу, в школі, тобто там, де співців потрібно вчити, починаючи з азів. В. Колмаков підкреслював, що «роль церковного хора слишком высока и ответственна. Певчие должны помнить, что настраиваясь известным образом сами, они также настраивают и всех слушатилей молящихся» [10, 200].

Підкреслюючи слідом за знаменитими вченими і педагогами, починаючи з Песталоцці, величезне морально-виховне значення співу загалом, саме за церковним хором, керованим учителем, В.Колмаков визначав особливе значення: «…такой хор является связующим звеном между школой и населением; в глазах населения авторитет сельского учителя зачастую обуславливается тем, имеет ли данный учитель хор или вовсе не обучает пению» [10, 200]. Але для успішного керівництва хором, регенти мають дотримуватись певних правил. В Колмаков рекомендував: «а) тщательно изучить внутреннее содержание всех молитв и песнопений всеношной и литургии, понять каждое песнопение и в отдельности и в ряду других песнопений за богослужением; б) при выборе всяких нотных произведений руководиться тем, насколько внешняя их форма соответствует внутреннему содержанию… выбирать нотные песнопения из оффициально одобренных сборников с таким расчетом, чтобы каждое данное богослуженние представляло нечто цельное, стильное, по возможности в одной и той же гамме, одинаковой приблизительно трудности, в однаковой гармонии, с одинаковым соотношеннием и распределением голосов» [10, 200].

Щодо реально існуючої практики церковного співу, то і в 1913 році вона мала слабкі місця. Як писав В. Колмаков, «зачастую встречаем, что даный хор очень не дурно исполнит «Херувимскую», «Милость мира», а простое пение на литургии и всенощной исполняет с непонятной небрежностью, чуть не скороговоркой, а то и просто предоставляет это пение левому хору, нередко состоящему из одного дьячка или одного-двух случайных любителей» [10, 201]. Тому завдання регентів зводилось до того, щоб не зневажити жодною молитвою, жодним піснеспівом, – все це потрібно виконувати одинаково сумлінно і художньо. Тільки сумлінна робота регентів може виховати мирян для благоговійного ставлення до кожної молитви, тільки за цієї умови хор буде підкорювати собі серця присутніх в храмі для спільної молитви.

Отже, при загальному розумінні і декларуванні значення церковного співу як потужного складника богослужбової практики і як важливого навчального предмета церковних шкіл, і у перші десятиліття ХХ ст. існували проблеми в опануванні ним. Такими були недостатня підготовка учителів церковного співу і взагалі недостатня їх кількість. Тому церковно-шкільне

керівництво обговорювало недоліки існуючої практики навчання співу в церковних школах, готувало учительські кадри для шкіл та церковних хорів. Щодо питання ефективності таких заходів, то це є одним з перспективних напрямів подальших досліджень.

Список використаних джерел

1.Белгородский Н. Отчет о состоянии церковных школ Киевской епархии в 1908-1909 учебном году /Н. Белгородский// Западно-Русская Начальная школа. – 1911. – №2. – С. 56-72.

2.Белгородский Н. Отчет о состоянии церковных школ Киевской епархии в 1908-1909 учебном году /Н. Белгородский// Западно-Русская Начальная школа. – 1911. – №3. – С. 76-96.

3.Белгородский Н. Отчет о состоянии церковных школ Киевской епархии в 1908-1909 учебном году /Н. Белгородский// Западно-Русская Начальная школа. – 1911. – №5-6. – С. 123-149.

4.Всеподданейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1914 год. – Петроград: Синодальная типография, 1916. – 328 с.

5.Дивногорский Н. Отчет о состоянии церковно-приходских школ Киевской епархии за 1909-1910 учебный год /Н. Дивногорский// Западно-Русская Начальная школа. – 1911. – №12. – С. 71-89.

6.И.А. К вопросу о распространении хорового церковного пения в сельских церквах /А.И.// Западно-Русская Начальная школа. – 1908. – №1-2. – С.94-99.

7.Кузнець Т.В. Церковний спів в системі духовної освіти Київської єпархії XIX – початку XX ст. /Т.В. Кузнець //Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 24. Збірник наукових праць/ За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2016. – С. 47-51.

8.П.К. Сельский пастырь, церковно-приходская школа и народная жизнь /К.П// Руководство для сельских пастырей. – 1893. – №30. – С.337-340.

9.Перерва В.С. Церковні школи в Україні кінця XVIII – початку XX ст.: забутий світ / В.С. Перерва. – Біла Церква: Видавець Пшонківський В.О., 2014. – 576 с.

10.Пестряков В. Светский журнал о церковном пении /В. Пестряков// Руководство для сельских пастырей. – 1913. – №8. – С. 199-203.

Tetyana KYZNETS
Uman

CHURCH SINGING IN PRIMARY EDUCATION DIOCESE OF KYIV EARLY TWENTIETH CENTURY

The article notes that despite considerable attention to church music during the nineteenth century., Called the second most important school subject after the law of God, and in the first decades of the twentieth century. there were problems in his primary school. It was the lack of preparation for the teaching of the course teachers and parish schools in general, a small number of well-trained teachers and regents. Therefore, among the main objectives of Church education continued to remain the preparation of highly qualified teachers of church music.

Keywords: *Kyiv diocese, church singing, parish schools, church choirs, church music teachers, parish clergy.*

Татьяна Кузнец
г. Умань

ЦЕРКОВНОЕ ПЕНИЕ В СИСТЕМЕ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ КИЕВСКОЙ ЕПАРХИИ НАЧАЛА XX ВЕКА

В статье отмечается, что несмотря на значительное внимание на протяжении XIX века к церковному пению, которое называлось вторым по важности учебным предметом после Закона Божего, и в первые десятилетия XX века существовали проблемы в его изучении в начальных школах. Это были недостаточная подготовленность к преподаванию этого учебного предмета учителей церковно-приходских школ и в целом, малое количество хорошо подготовленных учителей и регентов. Поэтому среди основных задач церковного образования продолжал оставаться вопрос подготовки высококвалифицированных учителей церковного пения.

Ключевые слова: *Киевская епархия, церковное пение, церковно-приходские школы, церковные хоры, учителя церковного пения, приходское духовенство.*